

4. Націєтворча роль Тараса Шевченка: світовий контекст

Наталія Єржиківська

Рецепція Тараса Шевченка в російській літературі кінця XIX – початку XX ст.

У статті аналізується рецепція Т. Шевченка в російській літературі на межі XIX і XX століть. Словесні й малярські портрети українського поета, звертання до його набутку в цей час остаточно закріплюються на правах символів українського національного духу, мови і мистецтва та водночас стають символами єднання, взаємозв'язку і пошанування між російською та українськими культурами.

Reception of Taras Shevchenko in Russian literature in the end of XIX – beginning of XX centuries is analyzed in the article. The verbal and painter portraits of the Ukrainian poet, appeal, to his creation at this time are finally consolidated as the symbols of the Ukrainian national spirit, language and art, and at the same time became the symbols of unity and respect between Russian and Ukrainian cultures.

Шевченкіана кін. XIX – поч. XX ст. – це насамперед постійна і тривала пошукова й дослідницька праця, спрямована на збирання й упорядкування творчої спадщини: виявлення автографів, рукописів поетичних і прозових текстів, епістолярію, малярських робіт. Російські вчені, письменники, перекладачі, журналісти, а також представники різних професій і різного роду занять у той чи інший спосіб зацікавлені в популяризації творчості Кобзаря, оприявлювали на сторінках періодичних видань і в книжках біографічні, археографічні, літературознавчі й критичні матеріали та спогади сучасників. З-поміж них – О. Матов, М. Барсуков, В. Биков, М. Стороженко, П. Щоголев, К. Арабажин, В. Перетц, В. Краніхфельд, О. Колонтаєвська, І. Анненський, М. Гершензон, Д. Мордовцев, П. Висковатий, К. Юнге та ін. Розпросторенню інтересу до постаті Т. Шевченка сприяли не тільки поети-народники, а й представники новітніх літературних і мистецьких течій – модерністи і футуристи. У поширенні Шевченківського слова в цю переходову добу чималу роль відіграли російські поети, прозаїки, перекладачі та митці: І. Белоусов, І. Бунін, В. Брюсов, І. Гіляровський, М. Горький, К. Горюнов, М. Козирев, М. Микешин, В. Хлебніков, К. Чуковський та ін. До речі, серед них вирізнялися особливою активністю ті, які мали українське коріння, мешканці Москви і Петербурга.

Стосовно М. Микешина, то саме цей талановитий скульптор і художник з білоруського походження, ініціював появу двомовного (український оригінал та російський переклад) «Ілюстрованого “Кобзаря”» Т. Шевченка, взявши на себе підготовку й видання його випусків. Та, на жаль, встиг лише оформити три перші випуски – 28 малюнків до «Катерини», «Причинної», «Пустки», «Перебенді», «Тарасової ночі», «Наймички» тощо. А передмову написав письменник Д. Мордовцев. Таке плідне починання стало поштовхом ілюстрування видань творів Т. Шевченка російськими художниками.

М. Микешин, який особисто знав українського майстра слова, був одним із тих, хто настійливо клопотався й неодноразово звертався до Міністерства внутрішніх справ про створення в Петербурзі «Товариства шанувальників Шевченка» та написав декілька варіантів його статуту. Передісторія створення товариства сягає початку останнього десятиліття дев'ятнадцятого століття, коли петербурзьке помешкання Реріхів, батьків майбутнього живописця Миколи Реріха, стало місцем зустрічей представників української й російської інтелігенції. Утворився гурток, ядро якого складали К. Реріх, Д. Мордовцев, К. Білиловський, М. Микешин. При «Товаристві...» планували відкриття Музею ім. Т. Шевченка. Між іншим, загальна атмосфера навколо імені українського поета вплинула на написання молодим художником М. Реріхом вірша «Думка» [8, с. 101–106].

1898 року після довготривалих і неоднорічних звертань до відповідних інстанцій (за дієвої участі Д. Менделєєва, І. Рєпіна, Ф. Берга, Д. Яворницького, О. Пипіна), на основі запропонованого Микешиним статуту, але з суттєвими змінами, відбувся процес легалізації Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Петербурга. На його рахунок багато корисних справ і проведення літературних й ювілейних вечорів. Щорічні вшанування пам'яті Т. Шевченка в Петербурзі відбувалися завдяки зусиллям не лише української, а й російської інтелігенції. Так, у 1894–1898 рр. одним із головних організаторів цих заходів був К. Білиловський, автор статей «Поминки Шевченка в Петербурзі», «Шевченкові роковини в Петербурзі», які проливали світло на ідеологічне підґрунтя вшанування пам'яті великого українського поета в тогочасній Росії. Серед учасників таких заходів – М. Анненський, О. Пипін, В. Соловйов, Спасович, В. Вересаєв, Д. Овсяннико-Куликовський та ін.

На цей час посилюється інтерес до перекладів творів Т. Шевченка. Протягом 1890-х рр. поет і драматург М. Пушкар'єв адаптував більше, ніж тридцять текстів. Всі вони увійшли до складу «Кобзаря» в перекладах російських письменників за ред. І. Белоусова та у додаток до нарису життя та творчості Т. Шевченка, виданого В. Чехихініним-Ветрінським. П. Вейберг переклав баладу «Тополя», дещо послабивши її фольклорний колорит. С. Дрожжин створив переспіви віршів «Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Гоголю», «Ой пішла я у яр за водою», «І день іде, і ніч іде». Його товариш – гуртківець Сурикова – М. Козар'єв тлумачив «Не тополю високою», «Думка. Нащо мені чорні брови», «Ой пішла я у яр за водою». Письменник і журналіст А. Коринфський інтерпретував вісім поезій, які увійшли до зб. «У променях мрії».

Із початком нового століття спостерігається більша інтенсивність до зацікавлень поетичним багажем українського барда. У «Кобзарі» в перекладах російських письменників 1900, 1906 рр. подибуємо тлумачні студії В. Гіляровського, серед яких – «Ой, три шляхи широкії». О. Богданов переспівав «І небо невмите, і заспані хвили». В. Брюсов переклав «Заповіт», «Пророк», «Ой чого ти почорніло», «Мені однаково чи буду», «Огні горять, музика грає» тощо. Близький до групи «селянських» митців Л. Трефолев переклав вірші «Чого мені тяжко, чого мені нудно» і «Чума». А. Колтоновський опрацював понад 40 віршів, які вийшли вийшли 1901 року окремою книжкою «Кобзарь». К. Чуковський, аналізуючи їхню художню вартість, назвав Колтоновського «перекладачем-самородком, який володів неабиякою винахідливістю і гнучкістю мови, значним версифікаторським завзяттям», але все ж таки йому не вистачало професійної віршотворчої культури, звідси в деяких перекладах виявляються «страшенні провали й несмак» [11, с. 395].

Суттєвою допомогою для перекладацької справи стало нове, хронологічно вивірене і упорядковане В. Доманицьким, перше повне на той час і без цензурних виправлень, видання «Кобзаря» (СПб., 1907, перевид. – 1908, 1910, 1911). Безперечно, редактори «Кобзаря» в російських перекладах і, зокрема, І. Белоусов, готуючи нове перевидання віршів Шевченка, опиралися на нього.

Названі вище тексти показові з огляду на загальні тенденції російських перекладів з Шевченка наприкінці XIX – поч. XX ст. На відміну від перекладачів 1860–1880-х рр. російські перекладачі рубежу століть набагато ширше репрезентували поезію Кобзаря вітчизняним читачам, прагнули якомога точніше передати зміст творів. При тому, що часто вибір віршів і поем для перекладу обмежувався: перекладачі не мали права інтерпретувати заборонені в царській Росії поезії Т. Шевченка, а також окремі цензори з власної ініціативи вдавалися до вилучення офіційно

дозволенних творів. Однак, більшості перекладів зашкодило спрощене уявлення про поетику Шевченка та про співвідношення в ній народнопісенної та літературних традицій, а також декому з них насправді забракло справжнього поетичного хисту. Цим пояснюється й певна одноманітність у виборі текстів для тлумачення й відсутність відчуття архітектоники Шевченківської поезії. Звідси – певна неточність у відтворенні змісту та неадекватність у передачі стилю та ритмомелодики шевченківських текстів. На всі вказані огріхи часто й із занепокоєнням звертали увагу сучасники. Неодноразово підкреслювалася складність перекладу з однієї спорідненої мови на іншу, приміром О. Грузинський 1907 р. надрукував рецензію на видання «Кобзаря» Т. Шевченка у перекладах російських письменників, в якій наголошував саме на цьому аспекті. Після 1911 року з'являються і нові імена, зосібна помітним був перекладацький дебют Ади Чумаченко. Намічаються нові підходи до перекладу: притримуватися достатньо точного збереження суті авторського тексту, але здебільшого за рахунок шевченківської ритміки.

Помітною стає робота над передруками перекладів з Т. Шевченка, що належали авторам початку-середини XIX ст., з'являються нові адаптації та видання. Так, В. Гіляровський упорядкував ««Кобзар» в перекладах російських письменників» (1906, перевид. 1911). За ред. І. Белоусова вийшов адаптований російський «Кобзар» 1900, 1906, який продовжував розпочатий наприкінці 1880-х рр. широкий видавничий проект: 1892 р. Белоусов випустив збірник своїх тлумачень з Шевченка під назвою «Маленький Кобзар», а також відбулися кілька видань «Пісні і думи Кобзаря» (1906, 1911) за його ж редакцією. В. Вересаєв оприлюднив і виступив редактором збірника «Пісні Тараса Шевченка» (1911); М. Калинович уклала збірник поезій Шевченка, до якої ввійшли твори, раніше заборонені цензурою, серед них – «Сон – У всякого своя доля», «Кавказ», «Розрита могила», уривки з поем «Великий льох» та «Єретик». Протягом 1916–1917 рр. книговидавництво «Парус» планувало видати «Збірник української літератури», випуск якого готував М. Горький спільно з В. Брюсовим. Як співредактор останній залучив до роботи велике коло перекладачів, власноруч доводив не досить вдалі чужі переклади до адекватного відтворення оригіналу [7].

Творчістю Шевченка захоплювався І. Бунін. 1891 року опублікував статтю «Пам'яті Т. Г. Шевченка», оцінивши доробок поета за найвищою шкалою, вважаючи його одним із найталановитіших і найблагородніших людей. У романі «Життя Арсен'єва» герой захоплено читає рядки з поезії «До Основ'яненка». Перекладацькі практики Буніна випали на початок двадцятого століття – це фрагменти забороненого на той час цензурою «Заповіту» та «Закувала зозуленька».

Постать Т. Шевченка захоплювався і киянин Сергій Олександрович Бердяєв (1860–1914) – письменник, перекладач, журналіст, видавець, старший брат філософа Миколи Бердяєва, літературна спадщина якого ще належно неопрацьована. Із відомих на сьогодні творів – вірш «Пам'яті Т. Г. Шевченка», що завершується такою строфою: «...В роковое, горестное время / Он ронял глубокой веры семя / Постоянно в робкие сердца; / Ждал в грядущем он победы права, – / И за то не пожалела слава / Для него лаврового венца» (Век. – СПб., 1882. – № 4). Інший твір, що має назву «Кобзар», – данина пам'яті «славному поетові», «великому нашому батьку Тарасу». І саме в день, коли він полишив земний світ, співають панахиду в Софіївському соборі; земляки вшановують вінками із живих квітів поетову могилу (Жизнь и Искусство. – К., 1900. – 26 февр.). Вірш «Желанный гость», опублікований в «Киевских откликах» (1905. – 26 октяб.), присвячений М. Златовратському. В розлогій примітці автор розповів про відвідини 1886 р. поетом-народником могили українського побратима й подальшу публікацію ним у московському збірнику шанувальників російської словесності «Почин» оповіді про своє паломництво на канівські круті береги Дніпра, до «певца свободы и добра» [9].

Безпосередній вплив шевченкової поезики проявляється в творчості різних щодо літературних течій та напрямів авторів. Впадають в око генетичні контакти групи «селянських поетів» і окремо – вірші С. Єсеніна та М. Ключєва. Перший, так само, як і Шевченко, з етнографічною точністю змальовував звичаї, обряди, повір'я, захоплювався народним мистецтвом і фольклором, міфологією, історичною старовиною. Народнопісенна основа лірики Єсеніна тягнє до діалектизмів, повниться широтою відображення народного характеру, включає біблійну символіку. А другий – осмислював й порівнював своє місце в російській поезії з Шевченковим в українській. Спонукою до цього була подібність доль і біографій: «Тарас Николе как собрату, / Ковыльнуу вверяет кобзу! – / И с жемчугом карельским розу / Подносит бахарь Украине!» [5, с. 211]. Найявний типологічний зв'язок філософсько-естетичні поглядів Ключєва і Шевченка проявився не лише в окремих спільних мотивах, як от мотиву очищення від гріха (Шевченкова «Молитва» й «Очищення серця» Ключєва) або мотиву хати, а й у магістральному для поетик обох авторів образу «мужицької ліри» [4, с. 62–70].

Характерною є згадка про Т. Шевченка в поемі В. Хлебнікова «Ладомир», де апелюється до біографії того періоду, коли захоплений мистецтвом юнак удень служив у Шеряєва, а вільний час для малювання в Літньому саду мав тільки в білі ночі. Тут російський поет метафорично означає майбутнє митця такими рядками – «и не боится дня Шевченко» [6]. Вагомість

творчої незалежності підтвердив у листі до художника М. Кульбіна, написаному восени 1916 року. Вказував на те, що Поет має «свій складний ритм», своє особливе призначення. Зламати його («участь Шевченка та ін.») – значить змусити «замовкнути». Щоб цього не сталося – потрібно шанувати таланти. А той, за словами Хлебнікова, хто «дав присягу Поезії» – свідомий свого покликання й своєї високої місії [10, с. 364–365].

Беззаперечним стало твердження літературознавців, що у п'єсі А. Чехова «Вишневий сад» ключову роль відіграє шевченківський синтетичний образ України з поезії «В казематі» («Садок вишневий коло хати»). Це прочитується як на лексико-семантичному, так і на образно-символічному рівні. К. Станіславський пригадував, як протягом певного часу доводилося репетирувати п'єсу без назви. Аж потім назва з'явилася, але з незвичним для тогочасної російської вимови наголосом на другому складі (що надалі закріпився у мові саме під впливом популярної вистави «Вишневий сад» у Московському художньому театрі). Незвичним для Росії був і образ вишневого саду, «закріплений» за малоросійською культурою [1, 2, 3,].

Зверненням до образу Шевченка та його поетичного спадку російські письменники й перекладачі кінця XIX і поч. XX ст. свідомо та цілеспрямовано підтверджують вагомість постаті українського поета, як поета народного, національного, завдяки якому українське слово виходило на світову арену, одного з найвеличніших поетів слов'янства, гуманістична думка котрого має загальносвітове значення.

1. Звинятковський В. А. П. Чехов і Україна / Володимир Звиняцьковський. – К.: Дніпро, 1984. – 28 с.
2. Левченко М. Чехов у зв'язках з Україною / Михайло Левченко. – К.: Держлітвидав, 1960. – 136 с.
3. Капустін В. Творчість А. П. Чехова і українська література / В. Капустін. – К., 1960. – 64 с.
4. Кисельова Л. Шевченко і Ключєв (До проблеми типологічних зв'язків української та російської літератур) / Л. Кисельова // Дослідження творчості Т. Г. Шевченка: Тематичний збірник наукових праць. К., 1992. – 200 с.
5. Кравченко Т., Михайлов А. Наследие комет: Неизвестное о Николае Ключеве и Анатолии Яре / Татьяна Кравченко, Александр Михайлов. – Смоленск, 2006. – 304 с.
6. Кравець В. «Щоб розкрились високі могили...» (Міф і реальність у Шевченка і Хлебнікова) / Віктор Кравець // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 62–67.
7. Сиволов Б. Редактор, перекладач, популяризатор (Брюсов і українська поезія) / Б. Сиволов // Радянське літературознавство. – 1973. – № 12. – с. 47–51.
8. Скиба М. Участь родини Реріхів у вшануванні пам'яті Тараса Шевченка в Петербурзі / М. Скиба // Матеріали IV міжнародного семінара «Шевченківський Петербург». К 190-літтю со дня народження Т. Г. Шевченка. 11–14 мая 2004 года. СПб., 2005. – С. 101–106.
9. Україна. Російська поезія XX сторіччя: Поетична антологія / Упоряд. Ю. Каплан. – К.: ТОВ «Юг», 2007. – 784 с.
10. Хлебніков В. Собр. соч.: В 3-х т. – Т. 3: Проза, статті, декларації, заметки, автобіографіческие матеріали, письма, дополнения. – СПб.: Академический проект, 2001. – 685 с.
11. Чуковський К. Собр. соч.: в 6 т. – Т. 3 / Корней Чуковский. – М.: Худ. лит., 1966. – 839 с.